

Ἀθανάσιος Β. Γλάρος

ΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑ ΖΩΗΣ ΣΕ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ «ΑΠΟΣΤΙΧΑ» ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΚΘ΄ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Προοίμιο

Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ὑπῆρξε ἡ μεγαλύτερη παιδαγωγικὴ διάνοια μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων¹. Ἦταν ἐγκρατὴς γνώστης τῶν ρητορικῶν μεθόδων καὶ τῶν ποιητικῶν μέτρων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς του². Τὸ ὁμιλητικὸ του ἔργο χαρακτηρίζουν οἱ ἐξῆς παιδαγωγικὲς ἀρετές: α) συστηματικότητα στὴ δόμηση τοῦ λόγου, μὲ συμμετρία καὶ ἀναλογικότητα στὰ ἐπὶ μέρους ὁμιλητικὰ στοιχεῖα, β) ἐπικέντρωση στὴ μετάδοση τοῦ σημαντικότερου παιδαγωγικοῦ νοήματος, στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὁποίου τίθενται τὰ ἐπὶ μέρους παιδαγωγικὰ νοήματα, γ) εὐστοχία στὴν ἐπιλογή τῶν σημαντικότερων τεκμηρίων καὶ παραδειγμάτων³. Τὰ ἔργα του ἀποτελοῦν διαχρονικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς, ὄχι μόνον στὸ πεδίο τῆς χριστιανικῆς κατήχησης ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀγωγῆς γενικότερα⁴.

¹ Ἀθανάσιος Γλάρος, *Ἡ μνημοτεχνία τοῦ Θείου λόγου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007, σ. 15. Περὶ τοῦ βίου του καὶ τῆς παιδαγωγικῆς του προσωπικότητος βλ. καὶ σ. 16, ὑποσ. 4.

² *Αὐτόθι*, σσ. 17-18.

³ *Αὐτόθι*.

⁴ Τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο χαρακτηρίζουν: α) Οἱ εὐστοχεῖς παιδαγωγικὲς καὶ ψυχολογικὲς ἐπισημάνσεις, β) ἡ ἐνδεδεχὴς γνώση τῆς παιδικῆς ψυχολογίας καὶ γ) ἡ ἀκρίβεια τῶν παιδαγωγικῶν καὶ διδακτικῶν του μεθόδων. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Antonios Danassis, *Johannes Chrysostomos, Pädagogisch – Pshychologische Ideen in seinem Werk*, Bonn 1971 (διδ. διατρ.): Josephine Seidlmayer, *Die Pädagogik des Johannes Chrysostomus*, Münster 1926· Δημήτριος Μωραΐτης, *Παιδαγωγικαὶ ἰδέαι τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ἐκδ. Κ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1968· Βασίλειος Χαρώνης – Οὐρανία Λανάρα, *Παιδαγωγικὴ ἀνθρωπολογία ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου*, τόμ. Α΄-Δ΄, Ἀθήνα 1993-1996· Ἀθανάσιος Γλάρος, *Ἡ μνημοτεχνία τοῦ Θείου λόγου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, ὁ.π.

Ἄλλα τὰ κηρύγματα, οἱ ὁμιλίες καὶ οἱ λόγοι τοῦ Χρυσοστόμου, ἀποτελοῦν εὐγλωττο τεκμήριο τῆς παιδαγωγικῆς του δεινότητος. Μεταξὺ αὐτῶν ἐπιλέγω τὴν 29^η Ὁμιλία του μὲ τίτλο: «Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν. Ὁμιλία ΚΘ’ . Λέγω δὲ Χριστὸν Ἰησοῦν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, εἰς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων». Ἐπέλεξα τὴ συγκεκριμένη ὁμιλία καὶ τὴν θέτω πρὸς συζήτηση στὸ παρὸν συνέδριο, τὸ ὁποῖο τελεῖται πρὸς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ μακαριστοῦ Καθηγητοῦ τῆς Μουσικολογίας Δημητρίου Μπαλαγεώργου, ἐπιστήθιου φίλου καὶ πιστοῦ συνεργάτη στὴν ἔρευνα τῶν Πατερικῶν κειμένων ποὺ παρουσιάζουν μουσικολογικὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ συγκεκριμένη Ὁμιλία ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό της σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ, ἀλλὰ τὸ εἰδικό της βάρος κερδίζουν τὰ διδακτικά της τεκμήρια. Ὁ Ψαλτήρας, μετὰ τὴν ἐκδήμια τοῦ Δημήτρη εἶναι «τόπος» μνήμης καὶ συνάντησης μὲ τὸ πνεῦμα του. Ἡ μεγαλύτερη προσωπικὴ του ἀρετὴ ἦταν ἡ ταπεινότης τῆς ψυχῆς του. Μὰ ὅταν ὁ Δημήτρης ἔψαλλε τὸν Ψαλτήρα, μεταρσιωνόταν καὶ ἀδυνατοῦσε νὰ κρύψει τὸ μεγαλεῖο της.

Ἡ Ὁμιλία ἀναφέρεται ὡς 29^η στὴν ἔκδοση τῆς Ὁξφόρδης καὶ 28^η στὴν ἔκδοση τῆς Patrologia Graeca καὶ οἱ ἐκδότες της τὴν διακρίνουν σὲ τρία μέρη⁵. Ὡστόσο, μὲ κριτήριον τὴν ὁμοιογένεια τῶν ἐνοτήτων κατὰ τὴ δόμηση τοῦ κειμένου προσωπικὰ θεωροῦμε ὅτι εἶναι λυσιτελέστερη ἢ διαίρεσή της σὲ δύο μέρη. Συγκεκριμένα:

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Ὁμιλίας ὁ Χρυσόστομος ἐρμηνεύει τὸ Παῦλειο χωρίο Ρωμ. 15, 8-13 ἀκολουθώντας κατὰ πόδα τὸ κείμενο⁶. Ἡ κεντρικὴ

⁵ Sancti Patris Nostri Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, *Interpretatio Omnium Epistolarum Paulinarum per homilias facta*, tom. I (F. Field), *Epistolam ad Romanos Homiliae XXXIII*, ἔκδ. J. H. Parker, Oxonii 1845, σσ. 440-448 (*Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, Ὁμιλία ΚΘ’ . Λέγω δὲ Χριστὸν Ἰησοῦν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, εἰς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων, PG 60, 649-654*). Τὸ κείμενο τῆς Ὁμιλίας λαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ὁξφόρδης καὶ σὲ παρένθεση τίθεται ἢ παραπομπῆ ἀπὸ τὴν Patrologia Graeca.

⁶ Ρωμ. 15, 8-13: «... Λέγω δὲ Χριστὸν Ἰησοῦν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, εἰς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων... “τὰ δὲ ἔθνη ὑπὲρ ἐλέους δοξάσαι τὸν Θεόν, καθὼς γέγραπται· διὰ τοῦτο ἐξομολογήσομαί σοι ἐν ἔθνεσι, Κύριε, καὶ τῷ ὀνόματί σου ψαλῶ. καὶ πάλιν λέγει· εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. καὶ πάλιν αἰνεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί. καὶ πάλιν Ἡσαΐας λέγει· ἔσται ἡ ῥίζα τοῦ Ἰεσσαί, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχων ἔθνων· ἐπ’ αὐτῷ ἔθνη ἐλπιούσιν. Ὁ δὲ Θεὸς τῆς ἐλπίδος πληρῶσαι ὑμᾶς πάσης χαρᾶς

ιδέα ἀφορᾷ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἁγιοπνευματικοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐν Χριστῷ ἐνώσεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους μὲ ὅλα τὰ ἔθνη σὲ ἓνα σῶμα. Γιατὶ ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ σώματος τῆς Μιᾶς, Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας γεννᾶται καὶ αὐξάνει ἡ ἐλπίδα τῆς σωτηρίας καὶ ἐνισχύεται ἡ πίστη στὴν αἰωνιότητα τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν. Τὸ δεύτερο μέρος ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν κρίση μας, ποιμαντικὴ διάλεξη σὲ ἐλεύθερη ἀνάπτυξη μὲ διήκουσα ἔννοια τὴν ὠφελιμότητα τῶν διδαγμάτων τοῦ Ψαλτήρα ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐσχατολογικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας.

Ι. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς Ὁμιλίας (τὸ περιεχόμενο ἐξηγητικῶς)

Ἡ κατήχηση τοῦ Παύλου ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ ἐξηγήσει, γιατί ὁ Χριστὸς γεννήθηκε καὶ ἀνατράφηκε ὡς Ἰουδαῖος. Ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ δύο ἐμπρόθετους προσδιορισμούς, οἱ ὁποῖοι δηλώνουν τὸ τελικὸ αἶτιο: ὑπὲρ ἀληθείας καὶ ὑπὲρ ἐλέους. Ὑπὲρ ἀληθείας μὲν, γιατί ἡ ἰουδαϊκὴ ιδιότητα τοῦ Χριστοῦ τὸν καθιστοῦσε ὑπόλογο στὸν Νόμο, ὥστε νὰ πληρωθοῦν καὶ νὰ ἐπαληθευθοῦν οἱ μεσσιανικὲς προφητεῖες περὶ λύσεως τῆς κατάρας τοῦ Νόμου. Ὑπὲρ ἐλέους δέ, γιατί ὁ Χριστὸς προσφέρεται καὶ στὰ εἰδωλολατρικὰ Ἔθνη, τὰ ὁποῖα στερήθηκαν τὴν παιδαγωγία τοῦ Νόμου⁷.

Συνήθως τὰ κατηχητικὰ μαθήματα ἀπὸ τὴν πρωτοχριστιανικὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ σήμερα διακρίνονται σὲ τρία μέρη: α) τὴ διδασχὴ, ὅπου διατυπώνεται ἡ ἀλήθεια τῆς πίστεως κατὰ τρόπο εὐσύννοπτο καὶ ἐξηγητικό, β) τὰ διδασκτικὰ τεκμήρια πρὸς ἐπιστήριξη τῆς διδασχῆς, ὅπως εἶναι ἱκανὰ ἐνδεικτικὰ διδασκτικὰ ἀφηγήματα, θυμοσοφικὰ ἀποφθέγματα γενικῆς ἀποδοχῆς, ἱστορικὰ παραδείγματα, στίχοι ἀπὸ λογοτεχνήματα ἢ ἱερὰ κείμενα ποὺ ἔχουν εὐρεία διάδοση καὶ εἶναι πασίγνωστα καὶ γ) τὸ δίδαγμα, δηλαδὴ ἓνα σύνδημα, μιὰ ὁδηγία, ἅμεσα σχετιζόμενη μὲ τὴ μεταδιδόμενη ἀλήθεια τῆς πίστεως, ὥστε νὰ συνδεθεῖ ἡ πίστη μὲ τὴ ζωὴ.

Κάθε ἐνότητα ἢ ἐπιμέρους στοιχεῖο τῆς διδασχῆς τὰ συνοδεύουν συνήθως κατάλληλα διδασκτικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦν ὡς σύνδεσμοι τῆς λογικῆς ἀλληλουχίας μεταξὺ τῆς διδασχῆς καὶ τοῦ διδάγματος. Ἡ δημιουργία ἐπιμέρους ζεύξεων στίχων διδασχῆς καὶ διδασκτικῶν ἀποστίχων ἀπαντᾷ στὶς Παύλειες ἐπιστολές. Ἀποτελοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώιμης

καὶ εἰρήνης ἐν τῷ πιστεύειν, εἰς τὸ περισσεύειν ὑμᾶς ἐν τῇ ἐλπίδι ἐν δυνάμει πνεύματος ἁγίου».

⁷ Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὁμιλία ΚΘ', σ. 440: «... διὸ καὶ ἔλεγε, Τὰ δὲ ἔθνη ὑπὲρ ἐλέους δοξάσαι τὸν Θεόν» (PG 60, 649). Πρβλ. Ρωμ. 15, 9.

ρωμαϊκής περιόδου δοκιμασμένο και παραδοσιακό διδακτικό σχήμα αναγόμενο στην κλασική αρχαιότητα⁸. Μετά την εναλλαγή των στίχων της διδαχής (στίχ. 8-9)⁹ με τα διδακτικά «ἀπόστιχα» (στίχ. 10-12)¹⁰, ακολουθεῖ τὸ δίδαγμα (στίχ. 13)¹¹.

Ἡ Χρυσοστομική ἐξήγηση τῆς κατήχησης τοῦ Παύλου ἐπικεντρώνεται στὴν ἐρμηνεία καὶ ἀνάλυση τῆς διδαχῆς καὶ τοῦ διδάγματος¹². Τὸ ἐνδιάμεσο αὐτῶν, τὸ διδακτικὸ «ἀπόστιχο» τοῦ Παύλου (=Παλαιοδιαθηκικοί

⁸ Πέτρος Βασιλειάδης, «Ἡ συμβολὴ τῆς Παύλειας χριστιανικῆς διδασκαλίας στὴν ἀναμόρφωση τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς κοινωνίας», στὸ *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι καὶ τῆς Κωνσταντινείου ἐποχῆς* (ΚΓ΄ Δημήτρια. Β΄ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο), Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης 4, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 69-78.

⁹ *Ρωμ.* 15, 8-9: «Λέγω δὲ Χριστὸν Ἰησοῦν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, εἰς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων, τὰ δὲ ἔθνη ὑπὲρ ἐλέους δοξάσαι τὸν Θεόν, καθὼς γέγραπται· διὰ τοῦτο ἐξομολογήσομαί σοι ἐν ἔθνεσι, Κύριε, καὶ τῷ ὀνόματί σου ψαλῶ».

¹⁰ *Ρωμ.* 15, 10-12: «καὶ πάλιν λέγει· εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. καὶ πάλιν αἰνεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί. καὶ πάλιν Ἡσαΐας λέγει· ἔσται ἡ ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν ἐθνῶν ἐπ' αὐτῷ ἔθνη ἐλπιούσιν».

¹¹ *Ρωμ.* 15, 13: «Ὁ δὲ Θεὸς τῆς ἐλπίδος πληρώσει ὑμᾶς πάσης χαρᾶς καὶ εἰρήνης ἐν τῷ πιστεύειν, εἰς τὸ περισσεύειν ὑμᾶς ἐν τῇ ἐλπίδι ἐν δυνάμει πνεύματος ἁγίου».

¹² Στὸ προοίμιο θέτει τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν προβληματικὴ τοῦ Παύλειου ἀποστολικοῦ χωρίου 15, 8-13 τῆς πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολῆς: «Λέγω δὲ Χριστὸν Ἰησοῦν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, εἰς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων». Τὸ χωρίο ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν παρουσιάζει δυσκολίες κατανοήσεως, τουλάχιστον ἀπὸ ἱστορικοφιλολογικῆς καὶ πραγματολογικῆς ἐπόψεως. Ἡ μετάφραση τοῦ Σπύρου Μουστάκα στὴν ἔκδοση τῆς ΕΠΕ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν Καθηγητῶν Π. Χρήστου καὶ Θεοδώρου Ζήση ἔχει ὡς ἐξῆς: «Μὲ αὐτὰ ποῦ λέγω, ἐννοῶ ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἔχει γίνεи ὑπηρετῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ὑποσχέσεις ποῦ δόθηκαν στοὺς πατέρες» [Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ἄπαντα τὰ Ἔργα 17, Ὑπόμνημα στὴν πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολή, (Ὁμιλίαι ΙΑ΄-ΔΓ΄), ΕΠΕ 75, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 625]. Ὁ Μουστάκας ἐρμηνεύει τὴ διατύπωση *διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς* με ἕναν τρόπο ποῦ ἐνδέχεται νὰ ἐγείρει παρεξηγήσεις. Στὸ σύγχρονο γλωσσικὸ αἰσθητήριο οἱ λέξεις «ὑπηρετῆς» καὶ «Ἰσραηλίτες» ἔχουν πλήρως ἐκκοσμηκευμένο νόημα ἀκόμη καὶ στὸν μεταφορικὸ λόγο. Ἀντίθετα, οἱ λέξεις «διάκονος» καὶ «περιτομῆ» στὸ γλωσσικὸ αἰσθητήριο τῆς ἐποχῆς τοῦ Παύλου ἔχουν ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ χρῶμα καὶ δηλώνουν τὴ συγκεκριμένη θρησκευτικὴ ταυτότητα, τὴν ὁποία ἔλαβε ὁ Ἰησοῦς με τὴ γέννηση καὶ ἀνατροφή του σὲ μιὰ ἰουδαϊκὴ οἰκογένεια καὶ κοινωνία. Αὐτὸ ἄλλωστε λέγεται ρητὰ στὴν προοιμιακὴ παράγραφο τῆς Ὁμιλίας, ὅπου ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο ἡ διατύπωση «διάκονος περιτομῆς» σὲ ἄμεση συνάφεια καὶ

στίχοι) ἀπλῶς παρατίθεται ἐντὸς εἰσαγωγικῶν. Πρόκειται γιὰ ἀποσπάσματα δύο Ψαλμῶν¹³, ἐνὸς χωρίου ἀπὸ τὸ Δευτερονόμιο καὶ ἐνὸς ἀπὸ τὸν

συνάρτηση μὲ τὴν ἀβρααμικὴ ἀπαρχὴ τῆς γενεαλογίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆ Θεΐα ἐπαγγελία πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἀβραάμ, ὅτι ἀπὸ τὸ γένος του θὰ εὐλογηθοῦν ὅλα τὰ ἔθνη. Ἄν ὅμως ὁ Ἰησοῦς δὲν περιετέμνετο, λέγει προσφυῶς ὁ Χρυσόστομος, τότε δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνει ὁ σωτήρας τῶν Ἑθνῶν, γιατί δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπαληθευθεῖ στὸ πρόσωπό του ἡ ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀβραάμ. Συνεπῶς, ἡ ἀπόκτηση τῆς συγκεκριμένης θρησκευτικῆς ταυτότητας ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, ἡ ὑπαγωγή του, δηλαδή, στὴν Ἀβρααμικὴ θρησκευτικὴ παράδοση τῆς ἐποχῆς του, ἦταν προϋπόθεση, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ Θεὸς τὴν ὑπόσχεση ποὺ ἔδωσε στὸ Ἀβρααμικὸ πνευματικὸ γένος, ὅτι ἐξ αὐτοῦ θὰ προέλθει ὁ σωτήρας τῆς οἰκουμένης καὶ ὅλων τῶν ἔθνῶν. Σ' αὐτὸ τὸ προοιμιακὸ τμήμα τῆς Ὁμιλίας ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στοὺς Ψαλμούς. Κυριαρχεῖ ἡ κυριολεξία καὶ ὄχι ἡ ποίηση. Ἡ λογικὴ ἀνάλυση καὶ ὄχι ἡ ἐμπνευστικὴ αὐθορμησία. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο καὶ ἐρμηνεύουμε τὸ γιατί· Ὡς ὑποδειγματικὸς διδάσκαλος, ὁ Χρυσόστομος ἀσκεῖ τὴν παιδαγωγικὴ πειθῶ καὶ ὁδηγεῖ τοὺς μαθητὲς στὴν ἔλλογη κατανόηση τοῦ καίριου μηνύματος, διότι χωρὶς αὐτὴ ὁποιοδήποτε παιδαγωγικὸ οἰκοδόμημα θὰ εἶναι ἐφήμερο καὶ εὐθραστο. Τὸ καίριο γεγονός δὲν εἶναι ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔγινε Ἰουδαῖος στὸ θρήσκευμα, γιὰ νὰ ἐπαληθευθεῖ ἡ ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ, καθόσον κάτι τέτοιο θὰ ἔκανε καὶ ἕνας ψευδο-Μεσσίας. Τὸ καίριο γεγονός εἶναι ὅτι ἡ ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Ἀβραάμ δὲν ἦταν ψευδής, ἄρα καὶ ὅλα ὅσα ἐπήγγειλε ὁ Θεὸς στὸν Ἰουδαϊκὸ λαὸ διὰ τῶν Προφητῶν του γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Σωτήρα εἶναι ἀληθῆ. Συνεπῶς, ὁ Χρυσόστομος ἐντάσσει τὴν Ὁμιλία του σὲ μιὰ εὐρύτερη παιδαγωγικὴ ὕλη, μὲ τὴν ὁποία στοχεύει νὰ δείξει ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ ἐκπληρώθηκαν ὅλες οἱ προφητεῖες καὶ ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ σωτήρας τοῦ κόσμου, γιατί οἱ ἐν λόγῳ προφητεῖες ἦταν ἀληθινές. Τὸ ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἐκπληρώθηκαν ὅλες οἱ προφητεῖες ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν προφητειῶν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου. Τὸ ὅτι, ὅμως, οἱ ἐπαγγελίες τοῦ Θεοῦ ἦταν αὐθεντικὲς ἀποκαλύψεις τοῦ μόνου ὄντως Θεοῦ, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθοῦν χωρὶς τὸ ἀληθές γεγονός τῆς Ἀναστάσεως. Ὅμως, τὸ γεγονός τῆς Ἀναστάσεως δὲν τὸ δίγει ὁ Χρυσόστομος τόσο νωρὶς σ' αὐτὸν τὸν λόγο του. Περικλεῖει στὸ προοίμιό του μόνο αὐτὰ τὰ δύο δεδομένα: α) ὅτι οἱ ἐπαγγελίες τοῦ Θεοῦ στὸν λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ μέσω τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῶν Προφητῶν εἶναι ἀληθεῖς καὶ β) ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ ἐκπληρώθηκαν ὅλες οἱ ἐπαγγελίες. Εἶναι ἐμφανές ὅτι ὁ Χρυσόστομος δημιουργεῖ πραγματικὸ ἀρραγὲς μέτωπο ἀπέναντι στὸν σκεπτικισμό, τὴν ὀρθολογικὴ ἔνσταση, τὴ λογικοφανῆ ἀμφιβολία καὶ τὴν παράλογη μανία κατὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἐχοντας, λοιπόν, θέσει ἐνώπιον ὅλων τὴν Ἀλήθεια, ζητᾷ ἀπὸ ὅλους, Ἰουδαίους καὶ Ἑθνικούς, νὰ ἐνωθοῦν σὲ ἕνα σῶμα, διότι μία εἶναι καὶ ἡ Ἀλήθεια. Αὐτὴ ἡ ἰδέα τοποθετεῖται στὸ μεθόριο μεταξὺ προοιμίου καὶ κύριου μέρους τῆς Ὁμιλίας του καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς παιδαγωγικῆς στόχευσῆς της.

¹³ Ψαλμ. 17, 50: «διὰ τοῦτο ἐξομολογήσομαί σοι ἐν ἔθνεσι, Κύριε, καὶ τῷ ὀνόματί σου ψαλῶ»· Δευτ. 32, 43: «εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ»· Ψαλμ. 117, 1: «αἰνεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί».

Ἡσαΐα¹⁴, χωρίς τὴν παραμικρὴ ἀνάλυση ἢ ἐπεξήγηση. Τῆς σχετικῆς παράδεσης προτάσσεται ἡ εἰσαγωγικὴ πληροφορία, ὅτι ἀποτελοῦν τεκμήρια ἰσχύος τοῦ διδάγματος. Προκαλεῖ ἀπορία τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀναλύει τὰ διδακτικὰ «ἀπόστιχα» τῶν Ψαλμῶν, τοῦ Δευτερονομίου καὶ τοῦ Ἡσαΐα. Τὸ πρᾶτε τοῦτο ὁ ἱερός Πατέρας διότι συνήθως ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ διδακτικὸ μοντέλο τοῦ Παύλου, ὄχι μόνον στὰ ἐξηγητικὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του, ἀλλὰ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ὁμιλητικοῦ του ἔργου. Τὸ πρᾶττει δὲ τοῦτο μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία, διακρινόμενος ὡς πρὸς τὴν ἐπιδέξια κατασκευῆ τῶν δικῶν του διδακτικῶν «ἀποστίχων». Ἡ διδαχὴ, ὡς τὸ πρῶτο μέρος μιᾶς κατήχησης στὸ πλαίσιο τῆς καθολικότητος τῆς πίστεως, δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει, διότι σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ κατηχητικὴ ὁμιλία θὰ καθίστατο αἰρετικὴ. Ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ διαφέρει εἶναι τὸ δίδαγμα, καθὼς δὲν ἔχουμε μόνον ἓνα, ἀλλὰ πολὺ περισσότερα διδάγματα ἀπὸ μιὰ ἀλήθεια τῆς πίστεως. Γιὰ νὰ ἔχουμε ἓνα μόνον δίδαγμα πρέπει μεταξὺ τῆς διδαχῆς καὶ τοῦ διδάγματος νὰ παρεμβάλλεται κατάλληλο συνδετικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο νὰ δημιουργεῖ μιὰ λογικὴ ἀλληλουχία μεταξὺ τους. Αὐτὸς εἶναι ὁ λειτουργικὸς ρόλος τοῦ διδακτικοῦ τεκμηρίου. Τὸ διδακτικὸ τεκμήριο, δηλαδὴ, ἀναδεικνύει τὸ μέγεθος τῆς παιδαγωγικῆς διανοίας τοῦ διδασκάλου, τοῦ ποιμένου, τοῦ κατηγητῆ. Αὐτὸς θὰ ἐπιλέξει ἀπὸ τὶς ἀπειράριθμες εἰκόνες εἴτε τὶς χρήσιμες ἢ τὶς κατάλληλες παραστάσεις καὶ τὶς πραγματικὲς ἀφορμὲς, εἴτε τὶς ἐπίκαιρες καὶ ἱστορικὲς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀναρίθμητα δημιουργήματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ποὺ τοῦ χρησιμεύουν. Μὲ τὶς ἐπιλογὲς αὐτὲς θὰ κατασκευάσει ἀσφαλῆ γέφυρα μετάβασης ἀπὸ τὴ διδαχὴ στὸ δίδαγμα καὶ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως στὸ νόημα ποὺ δίνει ζωὴ στὸν πιστό. Μὲ τὰ διδακτικὰ τεκμήριά του ὁ χαρισματικὸς διδάσκαλος προσελκύει τὴν προσοχή, συνεγείρει τὸ συναίσθημα καὶ ὠθεῖ τὴ θούληση νὰ ἐνστερνιστεῖ τὸ δίδαγμα¹⁵.

¹⁴ Ἡσ. 11, 10.

¹⁵ Ἡ διδασκαλία, δηλαδὴ, γιὰ νὰ ἔχει ἀποτέλεσμα πρέπει νὰ τροποποιεῖ καὶ νὰ μεταβάλλει τὴ συμπεριφορὰ τῶν μαθητῶν πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ καὶ ὄχι πρὸς ἀνεπιθύμητες κατευθύνσεις (R. Mager, *Διδακτικοί στόχοι καὶ διδασκαλία*, μτφρ. Η. Rademacker (Παιδαγωγικὴ καὶ Ἐκπαίδευση 12), εκδ. Ἐκδοτικός Οἶκος Ἀφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 1). Οἱ διδακτικὲς ἐνέργειες στὸν ἐκπαιδευτικὸ χώρο δὲν συντελοῦνται σὲ ἓνα τεχνοκρατικὸ καὶ νοσηριαρχικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ σὲ ἓνα ἐπίπεδο ἐλεύθερης συνάντησης προσώπων (βλ. Χρήστος Βασιλόπουλος, *Διδακτικὴ τοῦ μαθήματος των Ὁρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη 1996², σσ. 86-87 καὶ 89), τὰ ὁποῖα διαλέγονται ἀναπτύσσοντας διαπροσωπικὲς τους σχέσεις (ὁ Χρυσόστομος καταδεικνύει

II. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς Ὁμιλίας

Πιστεύουμε ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ δεύτερο μέρος τῆς Ὁμιλίας, ὁ Χρυσόστομος θὰ ἀνέλυε περισσότερο τὰ διδακτικὰ «ἀπόστιχα» τῶν Ψαλμῶν, τοῦ Δευτερονομίου καὶ τοῦ Ἡσαΐα. Ὡστόσο, τὸ δεύτερο μέρος τῆς Ὁμιλίας ικανοποιεῖ πλήρως τὸν παιδαγωγικὸ στόχο καὶ τὴ νοηματικὴ σύνδεση τῆς διδαχῆς μὲ τὸ δίδαγμα.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς Ὁμιλίας του, λοιπόν, ὁ Χρυσόστομος ἐπιδίδεται μὲ ἀξιοδαύμαστη παιδαγωγικὴ δεξιότητα στὴ δημιουργία ἑνὸς πρωτότυπου μαθήματος καθοδήγησης βίου, βασισμένο στὴν ἀποφθεγματικὴ χρῆση Ψαλμικῶν στίχων. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐνότητα διακρίνεται κατὰ μίμηση τοῦ Παύλου σὲ τρία μέρη: τὴ διδαχὴ, τὰ διδακτικὰ τεκμήρια καὶ τὸ δίδαγμα. Στὴν ἀρχὴ τῆς διδαχῆς δίδεται ἡ θεμελιωτικὴ ἀλήθεια τῆς πίστεως. Στὴ συνέχεια παρατίθενται ἐπιμέρους ἐξειδικεύσεις τῆς διδαχῆς, συνοδευόμενες ἀπὸ Ψαλμικὰ «ἀπόστιχα», τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸν ρόλο τῶν διδακτικῶν τεκμηρίων.⁷ Ἐτσι, οἱ διδακτικοὶ Χρυσοστομικοὶ στίχοι καὶ τὰ διδακτικὰ ψαλμικὰ «ἀπόστιχα» συγκροτοῦν μίαν ἀντιφωνικὴ συνομιλία. Τὸ Ψαλμικὸ χωρίο εἶναι ἡ παιδαγωγικὴ ἀντήχηση τοῦ Χρυσοστομικοῦ διδάγματος, ἡ ἐπιφώνηση, ἡ ἐπανάληψη καὶ ἡ ἐπικρότησή του.

Οἱ Χρυσοστομικὲς προτάσεις εἶναι σύντομες, καθὼς ἀναφέρονται σὲ κοινὰ βιώματα. Εἶναι, ἐπίσης, εὐληπτες καὶ ικανὲς νὰ μεταδώσουν πολλὰ συμπυκνωμένα νοήματα. Καὶ τὰ Ψαλμικὰ χωρία εἶναι ἐπίσης εὐληπτες καὶ συμπυκνωμένες ἀποδόσεις νοημάτων. Ἐπειδὴ φάλλονται ἀνελλιπῶς στίς συνάξεις τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ συγκρότησης τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων –μέχρι καὶ σήμερα– ἀποτελοῦν σύμβολα ἑνὸς κοινοῦ κώδικα ἐπικοινωνίας τῶν

τὴν ἀξία τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων γιὰ τὴ μάθηση καὶ τὴν ἰσόρροπη συναισθηματικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδαγωγούμενων· βλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς Α΄ Τιμόθεον*, σ΄, α΄, PG 62, 529: «Οὐδὲν γὰρ οὕτω πρὸς διδασκαλίαν ἐπαγωγόν, ὡς τὸ φιλεῖν καὶ φιλεῖσθαι»). Ἡ διδακτικὴ προσέγγιση θεμελιώνεται ἰδιαίτερα στὴν ἐποπτικότητα τῶν εἰκόνων (Ἰωάννης Βρετός, *Εἰκόνα καὶ Σχολικὸ Ἐγχειρίδιο. Επιλογὴ, μεθοδολογικὴ προσέγγιση, ἀνάγνωση*, αυτοέκδοση, Αθήνα 1999, σ. 28: «οἱ εἰκόνες που “μιλοῦν” στον μαθητὴ δραστηριοποιοῦν κίνητρα μάθησης καὶ εἶναι περισσότερο αποτελεσματικὲς κατὰ τὴ διδασκαλία»), στίς παιδαγωγικὲς ἀναζητήσεις, στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν μαθητῶν καὶ στίς προσωπικὲς τους ἐμπειρίες (Ἐμμανουήλ Περσελῆς, *Σχολικὴ Ἐρησκευτικὴ Ἀγωγή*, ἐκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2004, σ. 32). Μὲ ἄλλα λόγια, «τὸ καλύτερο περιβάλλον ἐργασίας εἶναι αὐτὸ ποὺ προωθεῖ τὴν ὁμαδικὴ ἀλληλεπίδραση» (Θανάσης Τριλιανός, *Ἡ κριτικὴ σκέψη καὶ ἡ διδασκαλία τῆς*, αυτοέκδοση, Αθήνα 2009, σ. 175), προάγοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν κριτικὴ σκέψη.

ἀπανταχοῦ χριστιανῶν εἴτε ἐξ Ἰουδαίων εἴτε ἐξ Ἑθνῶν. Ὁ ρυθμὸς ἐναλλαγῆς προτάσεων καὶ ψαλμικῶν χωρίων εἶναι γοργός, ὥστε ὁ λόγος τοῦ Χρυσοστόμου νὰ γίνεται συναρπαστικὸς ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν ἀναγνώστη, πολλῶν δὲ μᾶλλον γιὰ τὸν ζωντανὸ ἀκροατὴ του.

Τὸν ρόλο τῆς συνδετικῆς πρότασης μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου μέρους τῆς Ὀμιλίας κατέχει ἡ διατύπωση τῆς ἀκόλουθης ἀλήθειας τῆς πίστεως: ἡ ἐλπίδα τῆς σωτηρίας εἶναι χάρισμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ἡ παρουσία του στὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ δηλώνεται μὲ τὰ ἀγαθὰ ἔργα¹⁶. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ αὐθεντικὴ πνευματικὴ ζωὴ γνωρίζεται ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ λόγια. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἡ ἐντρύφηση στὴν παιδαγωγία τοῦ Ψαλτήρα. Ὁ Ψαλτήρας δὲν διδάσκει μόνο γιὰ τὰ ὁρατὰ καὶ παροντικὰ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ μελλοντικὰ καὶ ἀόρατα. Ὅμως, τὸ ἔργο τῆς ἀνάγνωσης, τῆς ἀκρόασης καὶ τῆς ψαλμωδίας του Ψαλτήρα, δὲν ἔχει ἀπὸ μόνο του καμία παιδευτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ὠφέλεια. Ὁ χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἐπικεντρωθεῖ στὴν προσπάθεια κατανοήσεως τῶν νοημάτων καὶ τῶν διδαγμάτων των Ψαλμικῶν χωρίων καὶ νὰ προσπαθήσει νὰ τὰ ἐφαρμόσει στὴ ζωὴ του ἔμπρακτα.

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω γενικὴ πρόταση, ὁ Χρυσόστομος ἐκκινεῖ τὴν ἀντιφωνικὴ ἔκθεση τῶν δικῶν του διδακτικῶν στίχων καὶ τῶν ἀντίστοιχων τῶν ψαλμικῶν «ἀποστίχων». Αὐτὸ τὸ πράττει μὲ βάση τὰ κοσμολογικὰ δεδομένα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς¹⁷, τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς

¹⁶ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὀμιλία ΚΘ'*, σσ. 442-443: «Καθάπερ γὰρ τὴν ζωὴν ἡμῶν ἡ τροφή διακρατεῖ, καὶ ταύτην ἡ ζωὴ οἰκονομεῖ· οὕτως ἐὰν ἔχωμεν ἔργα ἀγαθὰ, τὸ Πνεῦμα ἔξομεν· κἂν τὸ Πνεῦμα ἔχωμεν καὶ ἔργα ἔξομεν ἀγαθὰ· ὡσπερσοῦν καὶ τοῦναντίον, ἐὰν μὴ ἔργα ἔχωμεν, τὸ Πνεῦμα ἀφίπταται. Ἐὰν δὲ τοῦ Πνεύματος ἐρημωθῶμεν, καὶ περὶ τὰ ἔργα χωλεύσομεν» (PG 60, 651).

¹⁷ *Αὐτόδι*, σ. 444: «Κἂν περὶ οὐρανοῦ θέλης μαθεῖν, πότερον μένει τοιοῦτος ἢ μεταβάλλεται, σαφῶς ἀποκρινεῖταί σοι καὶ ἐρεῖ, ὅτι *Οἱ οὐρανοὶ ὡς ἱμάτιον παλαιωθήσονται, καὶ ὡσεὶ περιβόλαιον ἐλίξεις αὐτοὺς ὁ Θεὸς καὶ ἀλλαγῆσονται*. Καὶ περὶ τοῦ σχήματος ἂν θέλης ἀκοῦσαι, ἀκούση πάλιν· *Ὁ ἐκτείνων τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέροβρον*. Κἂν περὶ τῶν νώτων αὐτοῦ βουληθῆ τις πλέον εἰδέναι, ἐρεῖ σοι πάλιν· *Ὁ στεγάζων ἐν ὕδασι τὰ ὑπερῶα αὐτοῦ*. Καὶ οὐδὲ ἐνταῦθα ἴσταται, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ πλάτους καὶ τοῦ ὕψους σοι διαλέγεται, δεικνὺς ταῦτα ἰσόμετρα ὄντα· *Καθ' ὅσον γάρ, φησί, ἀπέχουσιν ἀνατολαὶ ἀπὸ δυσμῶν, ἐμάκρυνεν ἀφ' ἡμῶν τὰς ἀνομίας ἡμῶν*. Κατὰ τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς γῆς ἐκραταίωσε Κύριος τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτόν» (PG 60, 651).

θάλασσας¹⁸, τῶν γεωμορφολογικῶν φαινομένων¹⁹, τῆς οἰκοσυστημικῆς ἀνάγκης ἐναλλαγῆς τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύχτας²⁰, τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀναπτύσσει γεωργία καὶ κτηνοτροφία, ἀξιοποιώντας τοὺς φυσικοὺς πόρους²¹, καὶ νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ μετρᾷ τὸν χρόνο μὲσω τῆς σελήνης²². Ἐκκινεῖ, ἐπίσης, ἀπὸ τίς σχετικὲς διδασκαλίες γιὰ τὸ δισύνδετο τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ δηλώνεται μὲ τίς ἔννοιες τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς²³, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὑπέρβαση τοῦ θανάτου λόγω τοῦ πνευματικοῦ (ἀγγελοειδοῦς) στοιχείου τοῦ ἀνθρώπου²⁴. Ὁ Χρυσόστομος συνεχίζει, ἐπίσης, μὲ τὴν ἴδια μέθοδο τῆς ἀντιφωνήσεως τῶν διδακτικῶν του πεζῶν στίχων μὲ ψαλμικὰ «ἀπόστιχα»,

¹⁸ *Αὐτόθι*, σ. 444: «Κὰν τῆς γῆς τὰ θεμέλια περιεργάση, οὐδὲ ταῦτά σε ἀποκρύπεται, ἀλλ' ἀκούση ψάλλοντος αὐτοῦ καὶ λέγοντος, Ὅτι ἐπὶ θαλασσῶν ἐθεμελίωσεν αὐτήν» (PG 60, 651-652).

¹⁹ *Αὐτόθι*, σ. 444: «Κὰν περὶ τῶν σεισμῶν ἐπιθυμήσης μαθεῖν πόθεν γίνονται, ἀπαλλάξει σε πάσης ἀπορίας, οὕτω λέγων» (PG 60, 652).

²⁰ *Αὐτόθι*, σ. 444: «Κὰν τῆς νυκτὸς ζητήσης τὴν χρεῖαν, καὶ ταύτην εἶση παρ' αὐτοῦ μαθῶν, ὅτι Ἐν αὐτῇ διελεύσονται πάντα τὰ θηρία τοῦ δρυμοῦ ...» (PG 60, 652)· σσ. 445-446: «... Διὰ τί οὕτω μέγας ὁ οὐρανός; Καὶ τοῦτο ἔρει, ὅτι Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ. Διὰ τί νῦξ καὶ ἡμέρα ἐγένετο; Οὐχ ἵνα φαίνωσι καὶ ἀναπαύωσι μόνον, ἀλλ' ἵνα καὶ παιδεύωσιν· Οὐ γὰρ εἰσι λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν» (PG 60, 52).

²¹ *Αὐτόθι*, σ. 444-445: «Διὰ τί οἶνος; Οὐχ ἵνα πίνης μόνον, ἐπεὶ ἤρκει καὶ ἡ τοῦ ὕδατος φύσις, ἀλλ' ἵνα καὶ εὐφρανθῆς καὶ ἡσθῆς· Οἶνος γὰρ εὐφραίνει καρδίαν ἀνθρώπου» (PG 60, 652)· σ. 445: «Ἀκούση λέγοντος· Πάντα πρὸς σὲ προσδοκῶσι δοῦναι τὴν τροφήν αὐτοῖς εἰς εὐκαιρον. Κὰν εἶπης, Διὰ τί τὰ κτήνη; ἀποκρίνεται σοι, ὅτι καὶ ταῦτα διὰ σέ· Ὁ ἐξαντέλλων γάρ, φησί, χόρτον τοῖς κτήνεσι, καὶ χλόην τῇ δουλείᾳ τῶν ἀνθρώπων» (PG 60, 652).

²² *Αὐτόθι*, σ. 445: «Τί τῆς σελήνης σοι χρεῖα; Ἄκουσον αὐτοῦ λέγοντος· Ἐποίησε σελήνην εἰς καιρούς. Καὶ ὅτι ἐποίησε γενητὰ πάντα τὰ ὀρώμενα καὶ τὰ μὴ ὀρώμενα, καὶ τοῦτο σαφῶς ἐδίδαξεν εἰπών· Αὐτὸς εἶπε, καὶ ἐγενήθησαν· αὐτὸς ἐνετείλατο, καὶ ἐκτίσθησαν» (PG 60, 652).

²³ *Αὐτόθι*, σ. 445: «Καὶ ὅτι θανάτου λύσις ἔσται, καὶ τοῦτό σε διδάσκει λέγων· Ὁ Θεὸς λυτρώσεται τὴν ψυχὴν μου ἐκ χειρὸς ἄδου, ὅταν λαμβάνῃ με. Πόθεν τὸ σῶμα ἡμῖν γέγονε; καὶ τοῦτο λέγει· Ἐμνήσθη ὅτι χοῦς ἐσμεν. Ποῦ πάλιν ἀπέρχεται; Ἐπιστρέφει εἰς τὸν χοῦν αὐτοῦ. Διὰ τί ταῦτα πάντα; Διὰ σέ. Δόξη γὰρ καὶ τιμὴ ἐστεφανώσας αὐτόν, καὶ κατέστησας αὐτόν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου» (PG 60, 652).

²⁴ *Αὐτόθι*, σ. 445: «Εἶχόμεν τι κοινὸν πρὸς τοὺς ἀγγέλους οἱ ἄνθρωποι; Καὶ τοῦτο λέγει ψάλλον οὕτως· Ἠλάττωσας αὐτὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους. Περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ· Καθὼς οἰκτεῖρει πατῆρ υἱούς, ὠκτείρησε Κύριος τοὺς φοβουμένους αὐτόν. Περὶ τῶν μετὰ ταῦτα διαδεξομένων ἡμᾶς, καὶ τῆς ἀταράχου λήξεως ἐκεῖνης· Ἐπίστρεψον, φησί, ψυχὴ μου, εἰς τὴν ἀνάπαυσίν σου» (PG 60, 652).

διεισδύοντας σὲ ὑπαρξιακὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα. Ἐδῶ καταχωρίζονται τὰ ἐρωτήματα τοῦ κακοῦ²⁵, τῆς φύσεως τῆς ἁμαρτίας²⁶, τοῦ ἐφικτοῦ τῆς ἐπανόρθωσης τῶν σφαλμάτων καὶ τῆς ἀναμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου²⁷. Ἐπιπροσθέτως, ἐπισημαίνεται ἡ πνευματικὴ ἀπειλή τῆς ματαιοδοξίας²⁸, καὶ ἡ ἀνάγκη ἱεράρχησης τῶν πνευματικῶν καὶ αἰώνιων ἀγαθῶν ἔναντι τῶν γήινων καὶ πρόσκαιρων²⁹. Τέλος, ὁ Χρυσόστομος σχολιάζει τὸ φλέγον θέμα τῆς ἐνδοκοσμικῆς ἀδικίας, στὴν ὁποία ἀποδίδει διττὴ μορφή: ἀφενὸς αὐτὴν τῆς ἀπόλαυσης τῶν ἀδίκων καὶ τῆς στέρησης τῶν δικαίων καὶ ἀφετέρου αὐτὴν τῆς τιμωρητικῆς ἐξίσωσης δικαίων καὶ ἀδίκων³⁰. Σὲ αὐτὸ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα ὁ Χρυσόστομος

²⁵ Αὐτόθι, σσ. 445-446: «Διὰ τί οὕτω μέγας ὁ οὐρανός; Καὶ τοῦτο ἐρεῖ· ὅτι Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ. Διὰ τί νῦξ καὶ ἡμέρα ἐγένετο; Οὐχ ἵνα φαίνωσι καὶ ἀναπαύωσι μόνον, ἀλλ' ἵνα καὶ παιδεύωσιν· Οὐ γὰρ εἰσι λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν. Πῶς ἡ θάλασσα περικείται τῇ γῆ; Ἄβυσσος ὡς ἱμάτιον τὸ περιβάλοιον αὐτῆς· οὕτω γὰρ τὸ Ἑβραϊκὸν ἔχει» (PG 60, 652).

²⁶ Αὐτόθι, σ. 446: «Ἀπὸ δὲ τῶν εἰρημένων ἀρχὴν λαβόντες καὶ τὰ ἄλλα πάντα εἴσεσθε, τὰ περὶ Χριστοῦ, τὰ περὶ ἀναστάσεως, τὰ περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς, τὰ περὶ ἀναπαύσεως, τὰ περὶ κολάσεως, τὰ περὶ τῶν ἠθικῶν λόγων, τὰ περὶ τῶν δογμάτων ἅπαντα, καὶ μυρίων ἀγαθῶν ἐμπεπλησμένον τὸ βιβλίον εὐρήσετε» (PG 60, 652).

²⁷ Αὐτόθι, σ. 446: «Κὰν εἰς πειρασμοὺς ἐμπέσης, πολλὴν ἐντεῦθεν λήψη παραμυθίαν· κὰν εἰς ἁμαρτήματα, μυρία φάρμακα κείμενα ἐνταῦθα εὐρήσεις· ἂν εἰς πενίαν, ἂν εἰς θλίψιν, πολλοὺς τοὺς λιμένας ὄψει· κὰν δίκαιος ᾖς, πολλὴν ἀσφάλειαν ἐκεῖθεν καρπώσῃ· κὰν ἁμαρτωλὸς ᾖς, πολλὴν τὴν παραμυθίαν» (PG 60, 652-653).

²⁸ Αὐτόθι, σ. 446: «Κὰν ἐπάρῃ σε τὰ κατορθώματα, ἀκούση λέγοντος· Μὴ εἰσέλθῃς εἰς κρίσιν μετὰ τοῦ δούλου σου, ὅτι οὐ δικαιωθήσεται ἐνώπιόν σου πᾶς ζῶν· καὶ εὐθέως ταπεινωθήσῃ» (PG 60, 653).

²⁹ Αὐτόθι, σσ. 444-447: «Κὰν διάδημα ἔχῃς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, καὶ μέγα φρονῆς, μαθήσῃ ὅτι Οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν, καὶ γίγας οὐ σωθήσεται ἐν πλήθει ἰσχύος αὐτοῦ· καὶ δυνήσῃ μετριάξιν. Ἐὰν πλούσιος ᾖς καὶ ἐπίδοξος, πάλιν ἀκούση Ψάλλοντος· Οὐαὶ οἱ πεποιδότες ἐπὶ τῇ δυνάμει αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῷ πλήθει τοῦ πλοῦτου αὐτῶν καυχώμενοι· καί, ὅτι Ἄνθρωπος, ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ, ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, οὕτως ἐξανθήσει· καί, Οὐ συγκαταθήσεται ἡ δόξα αὐτοῦ ὀπίσω αὐτοῦ· καὶ οὐδὲν ἠγήσῃ μέγα εἶναι τῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ γὰρ πάντων λαμπρότερον, ἡ δόξα καὶ ἡ δυναστεία, ὅταν οὕτως εὐτελῆς ᾖ, τί ἕτερον ἄξιον ἂν εἶη λόγου τῶν ἐπὶ τῆς γῆς;» (PG 60, 653).

³⁰ Περὶ δικαιοσύνης βλ. ἐνδεικτικά: Χρῆστος Βούλγαρης, «Ἡ ἐν Χριστῷ ὑπέρβασις τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον», *ΕΕΘΣΠΑ ΜΒ* (2007), 139-150· Δανιὴλ Μητροπολίτης Καισαριανῆς Βύρωνος καὶ Ὑμητοῦ, «Δικαιοσύνη. Ἀνθρώπινη καὶ Θεία», *Ἐκκλησία* 96.2 (2019), 116-

δίδει την απάντηση της έσχατολογικής δικαιοσύνης. Ξηγηεί ότι αυτά που οί άνθρωποι καλοῦν τιμωρίες διακρίνονται ανάλογα με τὰ ὑποκείμενα που τὶς ὑφίστανται. Οἱ δίκαιοι ὑποφέρουν θλίψεις, οἱ ἄδικοι μάστιγες³¹. Ἀκόμη καὶ ἂν ὑπάρχει διαβάθμιση στὸ μέγεθος τοῦ πόνου που προκαλοῦν, καὶ οἱ θλίψεις καὶ οἱ μάστιγες λειτουργοῦν παιδευτικά, θεραπευτικά καὶ σωτηριολογικά ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς έσχατολογικῆς δικαιοσύνης. Στὴν ἰδέα τῆς ἰσότητος ἐνώπιον τῆς τιμωρίας, ὁ Χρυσόστομος ἀντιτάσσει τὴν ἰδέα τῆς ἰσότητος στὴ σωτηρία.

Όλα αὐτὰ τὰ σπουδαῖα διδάγματα, τὰ παραθέτει ὁ ἱερός Πατέρας ἐπιγραμματικά, ἀποφθεγματικά καὶ τὰ ἐνισχύει μετὰ τὴ χρήση Ψαλμικῶν χωρίων. Διδάσκει ὅτι στὸν Ψαλτήρα, τὴν πιὸ οἰκεία καὶ εὐρέως διαδεδομένη προσευχὴ τῶν χριστιανῶν, ὑπάρχει πλῆθος νοημάτων. Τὰ νοήματα αὐτὰ βοηθοῦν τὸν ἄνθρωπο, ὅχι μόνο νὰ θεραπεύσει τὶς ὑπάρχουσες ἠθικὲς πληγές του, ἀλλὰ καὶ νὰ προλάβει τὴ δημιουργία νέων μελλοντικῶν παθῶν. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο διατηρεῖται ἡ ἐλπίδα τῆς ἀπόλαυσης τῶν αἰωνίων μελλοντικῶν ἀγαθῶν, γιὰ τὰ ὅποια ὁμιλεῖ ὁ Παῦλος³².

Περαιτέρω, ὁ Χρυσόστομος δηλώνει ρητά, ὅτι οἱ ἐρμηνεῖες τῶν Ψαλμῶν ὑπηρετοῦν τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ παιδαγωγία. Ὁ Ψαλτήρας εἶναι, ὡς γνωστόν, δημιούργημα προχριστιανικῆς θρησκευτικῆς ποίησης. Οἱ Ψαλμοὶ ἀνανοηματοδοτήθηκαν καὶ ἀπόκτησαν τὸν

131· Γρηγόριος Ζιάκας, «Ἀρχές τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸν διάλογο μεταξὺ τῶν λαῶν γιὰ εἰρήνη καὶ δικαιοσύνη στὸν κόσμο», *ΕΕΘΣΠΘ* 9 (1999), 95-106· Χρήστος Κρικώνης, «Τὰ κοινωνικά προβλήματα τῆς “ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης” κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας», στὸ *Πατερικά Θεολογικά Μελετήματα*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 410-457· Νεκτάριος Μητροπολίτης Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων, «Μεταξὺ Θείας καὶ ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης», στὸ *Χριστόδουλος. Ἀφιερωματικὸς Τόμος*, ἐκδ. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 2010, σσ. 317-325· Θεόδωρος Παπαθεοδώρου, «Ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου Δικαιοσύνη εἰς τὴν Παλαιάν Διαθήκην», *Ἑλληνορθόδοξος Βυζαντινός Πολιτισμός* 4.4 (2002), 32-33· Γεώργιος Πατρῶνος, «Δικαιοσύνη καὶ δικαίωση στὴν Ἁγία Γραφή», στὸ *Θεολογία καὶ Κοινωνία*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 2007, σσ. 99-129.

³¹ Πρβλ. *Παρ.* 28, 28.

³² Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Όμιλία ΚΘ*, σ. 444: «Υπὲρ δὲ τούτων εὐχαριστήσωμεν τῷ Θεῷ, καὶ τὸν θησαυρὸν μεταχειριζόμεθα, ἵνα διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως τῶν Γραφῶν τὴν ἐλπίδα ἔχωμεν, καὶ τῶν μελλόντων ἀπολαύσωμεν ἀγαθῶν· ὧν γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν, χάριτι καὶ φιλανθρωπία» (*PG* 60, 651-652).

χαρακτήρα ἐνὸς κώδικα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας πολὺ νωρίς. Ἦδη ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα οἱ χριστιανοὶ μαζεύονταν σὲ οἰκίες καὶ ἔψελναν τοὺς Ψαλμοὺς³³. Τὸ γεγονός, ὅτι ὄχι μόνον ὁ Χρυσόστομος, ἀλλὰ ὅλα τὰ κείμενα τῶν Πατέρων χρησιμοποιοῦν τὸν προχριστιανικὸ Ψαλτήρα ὡς χριστιανικὸ κώδικα ἐπικοινωνίας ἐνδαρρύνει μιὰ ὅμοια συμπεριφορὰ πρὸς τὰ Πατερικὰ κείμενα. Ἐπιτρέπει, δηλαδή, καὶ σὲ ἐπίπεδο ἀρχῆς, μιὰ φιλελεύθερη μεταγνωστικὴ προσέγγιση τῶν Πατερικῶν κειμένων. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, στὸν ὁποῖο συγκαταλέγεται καὶ ὁ χριστιανός, πρὶν μπεῖ στὸν κόπο νὰ ἀνακαλύψει τὸ νόημα ἐνὸς κειμένου, πρέπει νὰ πεισθεῖ ὅτι αὐτὴ καθαυτὴ ἢ διαδικασία ἀνάγνωσής του ἔχει νόημα γιὰ τὴ ζωὴ του. Προϋπόθεση τῆς φιλελεύθερης μεταγνωστικῆς προσέγγισης τῶν Πατερικῶν κειμένων εἶναι ἡ ἔντιμη καὶ φανερὴ δήλωση τῆς χριστιανικῆς τους ταυτότητας. Ἐντιμη μεταγνωστικὴ προσέγγιση εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀναδιατυπώνει χωρὶς νὰ φαλκιδεύει, ποὺ αὐξάνει τὴ νοηματικὴ διαπερατότητα τοῦ κειμένου χωρὶς νὰ ἀλώνει τὸ ἀρχικὸ του νόημα, ποὺ ἀποθησαυρίζει χωρὶς νὰ βανδαλίζει καὶ προσφέρει πρόσδετη ἀξία χωρὶς νὰ γίνεται ἀσύδοτη.

III. Τελικὲς παρατηρήσεις

Τὰ Χρυσοστομικὰ ἔργα μποροῦν νὰ προσεγγιστοῦν μεταγνωστικὰ σὲ πνεῦμα ἐλευθερίας, διότι ὁ συγγραφέας τους ἦταν καὶ αὐτὸς ἐλεύθερο πνεῦμα. Ὁ Χρυσόστομος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν παιδαγωγός, ὁ ὁποῖος θέτει στὴν ὑπηρεσία τοῦ παιδαγωγικοῦ στόχου κάθε μέσο, κάθε σχῆμα, κάθε χρήσιμο στοιχεῖο ἀπὸ ὅπου καὶ ἂν προέρχεται, προκειμένου νὰ διεισδύσει στὸ θεολογικὸ καὶ ἀνθρωπολογικὸ βάθος τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ νὰ βρεῖ τὸ νόημά του γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Μάλιστα, ὅταν ἓνα Χρυσοστομικὸ ὁμιλητικὸ ἔργο μεταφράζεται

³³ Ἐφ. 5, 19. Πρβλ. Μ. Ἀθανάσιος, *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν*, κς', PG 27, 37C-40B. Βλ. καὶ H. J. Sieben, «Athanasius über den Psalter: Analyse seines Briefes an Marcellinus», *ThPh* 48.2 (1973), 157-173, ἐδῶ: 171-172. Ὁ Π. Χρήστου ὑποστηρίζει μὲ ὀρθὴ τεκμηρίωση ὅτι τὸ ἐν λόγω χωρίο δὲν ἀναφέρεται στοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ ἀλλὰ γενικὰ στὴν ψαλμωδία (Παναγιώτης Χρήστου, «Ἡ Ὑμνογραφία τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας», στὸ *Θεολογικὰ Μελετήματα* (Ὑμνογραφικὰ 4), ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 15-69, ἐδῶ: 17-18).

στήν καθομιλουμένη τῶν σύγχρονων γλωσσῶν, φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ σύγχρονα παιδαγωγικὰ πρότυπα³⁴, ἐφόσον ἐντοπίζουμε τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά:

α) Γρήγορη ἐναλλαγή συμπυκνωμένων νοημάτων κατὰ τρόπο ἀποφθεγματικό. Μὲ αὐτὸν τὸν ρυθμὸ διατηρεῖται σφριγηλὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατῆ καὶ γεννᾶται ἡ ἐπιθυμία του γιὰ περαιτέρω ἐμβάθυνση.

β) Κωδικοποίηση τοῦ καθοδηγητικοῦ λόγου χωρὶς πλατειασμοὺς καὶ περιττολογίες, μὲ ὕφος ἀπέριττο καὶ ἀπλό, ὥστε νὰ διερύνεται τὸ ἐλεύθερο πεδίο μιᾶς ἐντιμῆς μεταγνωστικῆς προσέγγισης.

Ἡ μεταγνωστικὴ προσέγγιση τῶν Πατερικῶν κειμένων ἀξιοποιεῖται ἀπὸ πολλὰς ἐπιστῆμες, ὅπως, μεταξὺ ἄλλων, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ γλωσσολογία, ἡ παιδαγωγικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ. Ἐκεῖ ποὺ ἡ ἐν λόγω προσέγγιση βρίσκει τὸ πιὸ πρόσφορο ἔδαφος ἀνάπτυξης εἶναι ὁ χῶρος τῶν εἰκαστικῶν καὶ μουσικολογικῶν ἐπιστημῶν οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀντικείμενό τους τὶς λειτουργικὲς Τέχνες. Ἡ ἀγιογραφία, ἡ ὕμνογραφία, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ψαλτικὴ ἀποτελοῦν τὸ βιωματικὸ ἀνάβλυσμα τῶν πνευματικῶν νοημάτων τῶν Πατερικῶν κειμένων. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ νοήματα παραμένουν ἀθέατα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ διανοητικὴ σύλληψη τοῦ δημιουργοῦ τους καὶ φανερόνεται στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση κάποιου ἀγιογράφου, ὕμνογράφου, ναοδόμου, μελωδοῦ ἢ ψάλτη.

³⁴ Ἡ συμπεριφορὰ τῶν προτύπων τοῦ περιβάλλοντος ἔχει ἰσχυρὴ ἐπίδραση καὶ διαμορφώνει συνολικὰ τόσο τὸν τρόπο τῆς στάσης ζωῆς ὅσο καὶ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων (Νικόλαος Παπαδόπουλος – Δημήτριος Ζάχος, *Ψυχολογία*, εκδ. Κέντρου Ψυχολογικῶν Μελετῶν, Αθήνα 1985, σ. 297). Ὡς γνωστὸν ἡ βιωματικὴ γνώση κατασκευάζει πρότυπα, τὰ ὁποῖα μὲ τὴ χρήση παραδειγμάτων ἀξιοποιοῦνται ἐνεργητικὰ στὴ διδακτικὴ πράξη (Εμμανουὴλ Κολιάδης, *Θεωρίες μάθησης καὶ εκπαιδευτικὴ πράξη. Γνωστικὲς θεωρίες*, τόμ. 3, αὐτοέκδοση, Αθήνα 1997, σ. 171).

Athanasios Glaros

A Life Lesson in Didactic “Aposticha” Comments on the 29th Homily of St. John Chrysostom

Study on the text of the 29th Homily of St. John Chrysostom entitled: “Commentary on the Epistle to the Romans, Homily 28. ‘Now I say that Jesus Christ was made a minister of the circumcision for the truth of God, to confirm the promises made unto the fathers’,” with the overarching aim of shaping a model lesson of life-guidance, grounded in the aphoristic use of Psalmic verses and in the pedagogical message they convey. The selection of the verses, the enrichment of each with a didactic apostichon –which condenses the metacognitive Chrysostomic interpretation– and the sequential arrangement of verses and interpretations compose a work of perennial value, capable of serving as a point of reference in the field of liturgical education. Chrysostomic works may indeed be approached metacognitively, for when a Chrysostomic homiletic text is rendered into the vernacular of modern languages, it seems to conform to contemporary pedagogical models: with a rapid alternation of concentrated meanings, and with a style unadorned and simple, thereby widening the free horizon of an honest metacognitive engagement. The metacognitive approach to Patristic texts is employed within the humanities. Where this approach finds its most fertile ground for development is in the domain of the visual and musicological sciences, whose subject matter is the liturgical Arts. Iconography, hymnography, architecture, and chant constitute the experiential outflow of the spiritual meanings contained in the Patristic writings. Some of these meanings remain hidden even from the intellectual conception of their author, yet are revealed within the body of the Church through the artistic expression of an iconographer, hymnographer, church architect, composer, or chanter.